

'Alī b. Rabben eṭ-Ṭabarī'nin *Firdevsu'l-Ḥikme fī'ṭ-Ṭıbb* adlı eserinde kan alma üzerine *

On blood-letting in 'Alī b. Rabban al-Ṭabarī's *Firdaws al-Ḥikma fī al-Ṭıbb*

Özgür Kuşⁱ, Ahmet Acidumanⁱⁱ

ⁱDoktora öğrencisi, Ankara Üniversitesi, Tıp Tarihi ve Etik AD. Sağlık Teknikeri, Sağlık Bilimleri Üniversitesi, Gülhane Eğitim ve Araştırma Hastanesi, Göz Hastalıkları AD., Göz Bankası Birimi, <https://orcid.org/0000-0002-0046-4572>

ⁱⁱProf. Dr., Ankara Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik AD, <https://orcid.org/0000-0003-2021-4471>

ÖZ

Amaç: Orta Çağ'da İslam uygarlığında yazılmış en erken eserlerden birisi olarak değerlendirilen 'Alī b. Rabben eṭ-Ṭabarī'nin *Firdevsu'l-Ḥikme fī'ṭ-Ṭıbb* adlı eserinde vücuttan kan alınması üzerine yazılmış olan bölümleri sunmak ve bu bilgilerin tıp tarihindeki yerlerini ilgili literatür eşliğinde değerlendirmektir.

Gereç ve Yöntem: Çalışmada 'Alī b. Rabben eṭ-Ṭabarī'nin *Firdevsu'l-Ḥikme fī'ṭ-Ṭıbb* adlı eserinin basılı bir nüshası incelenmiştir. Adı geçen eser Muhammed Zubeyr eṣ-Şiddīkī tarafından hazırlanarak 1928 yılında basılmıştır. Eserdeki kan alma ile ilgili bölümler Arapçadan Türkçeye çevrilerek makalenin bulgular kısmında sunulmuş ve ilgili literatür eşliğinde tartışılmıştır.

Bulgular: Kan alma hakkında bilgi verilen bölümler *Firdevsu'l-Ḥikme fī'ṭ-Ṭıbb*'in dördüncü *nev*'inin on ikinci makalesi ile yedinci *nev*'inin dördüncü makalesinde bulunmaktadır. Bu bölümlerde yer alan bilgiler kısa ve özdür, kendisinden sonra gelen er-Rāzī, ez-Zehrāvī, 'Alī b. el 'Abbās ve İbn Sīnā gibi yazarların verdiği bilgilerle uyumludur.

Sonuç: 'Alī b. Rabben eṭ-Ṭabarī tarafından *Firdevsu'l-Ḥikme fī'ṭ-Ṭıbb* adlı eserde kan alma konusunda verilen bilgiler adı geçen eserin İslam coğrafyasında tıp konusunda telif edilen ilk eserlerden biri olması nedeniyle değerlidir.

Anahtar Kelimeler: 'Alī b. Rabben eṭ-Ṭabarī, *Firdevsu'l-Ḥikme fī'ṭ-Ṭıbb*, kan alma, hacamat, tıp tarihi

ABSTRACT

Aim: To present the sections written on blood-letting from the body in the *Firdaws al-Ḥikma fī al-Ṭıbb* by al-Ṭabarī, one of the earliest works written in the Islamic civilization during medieval times and to evaluate the role of this information in the history of medicine by related literature.

Material and Method: In the study, a printed copy of al-Ṭabarī's *Firdaws al-Ḥikma fī al-Ṭıbb* edited by Muḥammad Zubayr al-Şiddīqī and published in 1928 was examined. The sections on blood-letting in the work have been translated from Arabic to Turkish. These translations presented in the findings sections of the article are discussed in the light of related literature.

Results: The sections that provide information about blood-letting are in the twelfth article of the fourth *naw'* (part) and in the fourth article of the seventh *naw'* of *Firdaws al-Ḥikma fī al-Ṭıbb*. The information contained in these sections is brief and concise, and is compatible with the information provided by the writers who came after him such as Rhazes, Albucasis, Haly Abbas and Avicenna.

Conclusion: The information about blood-letting given by al-Ṭabarī's *Firdaws al-Ḥikma fī al-Ṭıbb* is valuable because the mentioned work is one of the first works on medicine in Islamic civilization during the medieval times.

Keywords: 'Alī b. Rabban al-Ṭabarī, *Firdaws al-Ḥikma fī al-Ṭıbb*, phlebotomy, cupping, history of medicine

* *Lokman Hekim Dergisi*, 2020; 10 (3): 336-345

DOI: 10.31020/mutfd.748080

e-ISSN: 1309-8004, ISSN 1309-761X

Geliş Tarihi – Received: 04 Haziran 2020; Kabul Tarihi - Accepted: 26 Haziran 2020

İletişim - Correspondence Author: Özgür Kuş <kus.ozgur@gmail.com>

Giriş

Orta Çağ'da İslam coğrafyasında yaygın olarak kullanılan tedavi yöntemlerinden birisi olan kan alma, kullanımı oldukça eski dönemlere uzanan bir tedavi yöntemidir. Orta Çağ'da İslam coğrafyasında vücuttan kan alma işlemi ya damardan alınarak ya kupa çekilerek ya da vücuda sülük uygulanarak yapılmıştır.¹

Antik Mısır'da derinin çizilmesi yoluyla uygulandığı yönünde bulguların olduğu kan alma işlemi,² antik Hint tıbbında damardan kan alma, kupa çekme ve sülük uygulaması yoluyla tedavide kullanılmıştır.³ Antik Yunan'da sağlık ve hastalığın, kan, balgam, sarı safra ve kara safra olarak bilinen humorların kendi aralarındaki dengesi ve dengesizliğiyle açıklandığı "humoral patoloji teorisi" kapsamında, adı geçen humorlar arasındaki bozulan dengenin sağlanması için uygulanan en önemli boşaltıcı tedavi yöntemlerinden birisi^{1,4,5} olarak karşımıza çıkmaktadır.

Hippokrates (MÖ 460-370) damardan kan almayı tedavi yöntemi olarak yaygın bir şekilde kullanmıştır.⁶ Hippokrates'in *Aforizmaları* damardan kan almanın tedavi olarak önerildiği çeşitli örnekler içermektedir.⁷ Sezgin⁸ Hippokrates'in Arapçaya çevrilmiş eserleri arasında *Kitābu'l-Faşd ve'l-Hicāme* adıyla aslı Yunanca olan bir eserini saymakta ve bu eserin halen, muhtemelen Arapçasından yapılmış, *Epistula de phlebotomia* adlı bir Latince çevirisinin bulunduğunu bildirmektedir.

Galenus (MS 129-200) da humoral patoloji teorisinin kabulleriyle uyumlu olarak kan almayı çeşitli hastalıklarda tedavi yöntemi olarak kullanmış, bu konuda *Περὶ φλεβοτομίας θεραπευτικόν/De curandi ratione per venesectionem* (Damardan kan alma (venesection) aracılığıyla tedavi yöntemi hakkında) adlı bir kitap da yazmıştır.⁹ Bu kitap Arapçaya *Kitābun fī'l-Faşd* adıyla çevrilmiştir. Şābit b. Qurra (MS 836-901) adı geçen eseri *Cevāmi'u Kitābi'l-Faşd* adıyla özetlemiştir. Ebū Bekr Muḥammed b. Zekeriyya er-Rāzī (MS 865-925) de *Kitābu'l-Hāvi fī'l-Ṭıbb* adlı eserinde sıklıkla Galenus'un bu eserine atıfta bulunmuştur.⁸

Aeginalı Paulus (MS 625-690) Arapçaya da çevrilen ve yedi kitaptan oluşan ünlü eseri *Epitome'de*^{3,10} hem damardan kan alma hem de kupa çekme konusunda bilgiler verdiği görülmektedir.¹¹ Paulus'un eserinin Ebū'l Kāsim Ḥalef b. 'Abbās ez-Zehrāvī'nin eseri *Kitābu't-Taşrif li-men 'aceze 'ani't-te'lif*'in cerrahi kısmı üzerinde oldukça etkili olduğu bilinmektedir.¹

Orta Çağ İslam coğrafyasında tercüme dönemi olarak adlandırılan zaman diliminde (MS 750-900)¹⁰ hem Greko-Romen dünyanın hem de Pers ve Hint dünyasının bilimsel ve tıbbi bilgi birikimini içeren çok sayıda eser Arapçaya çevrilmiş, ayrıca telif eserler de verilmeye başlanmıştır.^{1,12} Bu dönemde yazılan tıbbi eserler sıklıkla *kunnāş (compendium)* formatında olup, baştan ayağa hastalıkları kapsamaktadırlar.^{10,13} Bu dönemin en önemli eserlerinden birisi 'Alī b. Rabben eṭ-Ṭaberī tarafından 850 yılında yazılan *Firdevsu'l-Hikme fī'l-Ṭıbb*'dir.^{12,13}

Ebū'l-Ḥasan 'Alī b. Sehl Rabben eṭ-Ṭaberī

Ṭaberistān'ın Merv şehrinde kültürlü, dindar ve Süryani Hristiyan bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir.^{14,15} Üst düzey bir devlet görevlisi ve iyi bir ilim insanı olan babası Sehl Rabben Ṭaberī Merv şehrinde kâtiplik ve hekimlik yapmıştır. İsmindeki "Rabben" yani "büyüğümüz, öğretmenimiz" anlamlarına gelen lakabı da bu yüzden almıştır.^{14,15}

Küçük yaşlardan itibaren babası Sehl tarafından yetiştirilen ve ondan tıp, matematik, tabiat ilimleri, felsefe, edebiyat ve hüsnü hat gibi alanlarda eğitim alan Ebū'l-Ḥasan 'Alī b. Rabben, Arapça, Farsça ve Süryanice dillerinin yanı sıra Yunanca ve İbranice de öğrenmiştir.^{14,15} Gençlik yıllarını Ṭaberistān'da geçiren ve eğitimini burada tamamlamış olan Ebū'l-Ḥasan 'Alī b. Rabben bu nedenle "Ṭaberī" ünvanıyla anılmıştır.¹⁴ Daha sonra Irak'a giderek hekimlik yapmış (MS 813), Māzyār b. Kārin'in vali olarak Ṭaberistān'a atanması (MS 825) üzerine buraya geri dönüş yapmış ve onun özel kâtipliğini üstlenmiştir.¹⁴ *Firdevsu'l-Hikme* adlı eserinin

telifine de bu sırada başlamıştır.¹⁴ Māzyār'ın 839 yılında Abbasi Halifesi Mu'taşım (s. 833-842) tarafından idam edilmesinden sonra Rey şehrine geri dönerek hekimliğe tekrar başlamış ve bir süre sonra Irak'a giderek Sāmarrā'ya yerleşmiştir. Kısa zamanda Halife Mu'taşım'ın gözdeleri arasına giren eṭ-Ṭaberī, onun divan katipliğini de yapmış ve Halife Vāsıḳ (s. 842-847) ölene kadar Sāmarrā şehrinde bulunmuştur.^{14,15} Asıl şöhretine Bağdat'a gelerek Halife Mütevekkil (s. 847-861) döneminde kavuşmuş, onun özel hekimi ve nedimi olmuştur.¹⁴ Daha önce telifine başladığı *Firdevsu'l-Hikme*'yi de halifenin üçüncü yılı olan 850 yılında tamamlayarak ona ithaf etmiştir.¹⁶⁻¹⁸ Halife Mütevekkil tarafından Müslüman olmaya teşvik ve davet edilen eṭ-Ṭaberī, muhtemelen, *Firdevsu'l-Hikme*'yi yazdığı 850 yılından sonra Müslüman olmuş ve "Mevlā Emīru'l-Mu'minīn" unvanıyla ödüllendirilmiştir.¹⁴ Müslüman olmasına vesile olan halifeye, Ed-Dīn ve'd-Devle adlı eserinin son kısmında övgü ve duada bulunduğu görülen eṭ-Ṭaberī'nin, 70 yaşına kadar Hristiyan olarak yaşadığı ve sonrasında Müslüman olduğu bildirilmiştir.^{14-16,18} Kaynaklarda doğum ve ölüm tarihi kesin olarak bilinmeyen eṭ-Ṭaberī'nin muhtemelen 778-780 yılları arasında doğduğu ve 860'lı yıllarda öldüğü belirtilmektedir.^{14,15}

Eṭ-Ṭaberī'nin çoğu tıp, din ve ahlak alanında yazılmış birçok eseri bulunmaktadır. Bunların içerisinde tıp alanında yazılmış en önemli eseri *Firdevsu'l-Hikme*'dir.^{14,18}

Firdevsu'l-Hikme fī't-Ṭıbb

Müellifinin bildirdiğine göre bir tıp mecmuası (Kunnāş) niteliğinde olan *Firdevsu'l-Hikme*, "Baḥru'l-menāfi ve şemsu'l-ādāb" lakapları ile de anılmaktadır.¹⁷ El-Kunnāşu'l-ḥaḍra olarak da adlandırılan, Yunan, İran, Arap ve Hint tıbbına ait bilgileri ve eṭ-Ṭaberī'nin kendi gözlem ve deneyimlerini de içeren bu eser; yedi nev', otuz maḳāle ve 360/365 bāb'dan oluşmaktadır.^{13-15,17} Müellifin bu eseri kaleme alırken Hippokrates, Galenus, Dioskorides gibi antik dönemin hekim ve filozoflarının eserlerinden,^{13,14,17} Maserceveyh, Yuḥannā b. Māseveyh ve Ḥuneyn b. İshāḳ gibi İslam tıbbı^{13,14,17} ve Caraka, Suśruta, Nidāna ve Aşānḡahḡdaya gibi Hint tıbbı hekim ve yazarların eserlerinden yararlandığı görülmektedir.^{13,14,17} Başta er-Rāzī, 'Alī b. el-'Abbās, İbn Sīnā ve Bīrūnī gibi hekim ve yazarlar için kaynak oluşturduğu belirtilen bu eser, ilk defa 1928 yılında "Firdausu'l-Hikmat or Paradise of Wisdom" adıyla Berlin'de, Muḥammed Zubeyr es-Şiddīkī tarafından yayımlanmıştır.^{14,15}

Bu çalışmanın amacı Orta Çağ İslam Uygarlığındaki en erken telif eserlerden birisi olarak değerlendirilen *Firdevsu'l-Hikme* adlı eserde vücuttan kan alınması üzerine yazılmış olan bölümlerin Arapçadan Türkçeye çevrilerek sunulması ve bu bilgilerin tıp tarihindeki yerlerinin ilgili literatür eşliğinde değerlendirilmesidir.

Gereç ve Yöntem

Bu çalışma eṭ-Ṭaberī'nin *Firdevsu'l-Hikme* adlı eserinin Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı Kütüphanesinde bulunan basılı bir nüshası üzerinde yapılmıştır. Bu nüsha Muḥammed Zubeyr eş-Şiddīkī tarafından hazırlanmış ve 1928 yılında Berlin'de Kunstdruckerei Sonne (Maṭba'a-i Āftāb) de basılmıştır¹⁹. Eṭ-Ṭaberī'nin ilgili eserinde kan alma ve hacamat ile ilgili olan bölümler öncelikle makalenin yazarlarınca Arapçadan Türkçeye çevrilmiştir. Ardından çevirisi yapılan bölümler yazının bulgular kısmında sunulmuş ve ilgili literatür eşliğinde tartışılmıştır. Son olarak Arapça olan bu bölümler **Ek-1'** de sunulmuştur.

Bulgular

Kan alma hakkında bilgi verilen bölümler *Firdevsu'l-Hikme*'nin dördüncü nev'inin on ikinci makalesi ile yedinci nev'inin dördüncü makalesinde bulunmaktadır. Dördüncü nev'in on ikinci makalesinin damardan kan alma üzerine olan ilk bölümünde önce kanın vücudun hangi damarlarından alınması gerektiğinden ve bunun nedenlerinden bahseden eṭ-Ṭaberī, daha sonra vücuttan kan alma şekillerini bildirmiştir. Sonrasında damarından kan alınabilecek kişilerin özelliklerini sıralayan ve damardan kan alma yöntemiyle kimlerden

kan alınmaması gerektiğini bildiren eṭ-Ṭaberī, damardan kan alınmasının uygun olduğu ve olmadığı zamanları açıklayarak ve alınacak kan miktarından bahsederek bu bölümü sonlandırmıştır:

Dördüncü Nev'den On İkinci Makale, Yirmi Bölümdür.

Birinci Bölüm: Damardan Kan Alma Üzerine

Kan alınan damarların hepsi karaciğerdendir. Kalp damarlarına gelince içerisinde hava ve kan vardır. Onlardan birinin kesilmesi durumunda çaba göstermeden kan durdurulamaz. Çünkü hava onu [kanı] sıçratır ve dışarı çıkartır. Kan çıkarmanın üç yolu vardır. Bunların birincisi, cildin yakınında bulunan kanı hacamat ile çıkarmak, ikincisi cilde yakın olan yerin arkasında bulunan kanı sülük ile çıkarmak, üçüncüsü bedenın dibinden kan alma ile çıkarmaktır. Kan almak için en kuvvetli [uygun] insanlar; vücut kılları çok, damarları yaygın olan ve teni beyazda kırmızıya ya da kırmızıda esmer rengine dönüşmüş iyice olgun [otuz-elli yaş arası] olan kimselerdir. İnce damarlı, az kıllı, aşırı şişman ya da ince yapılı sarı benizli olan kadınlar, yaşlılar ve çocuklarda ise bundan [kan almaktan] vazgeçilir ve hacamatla yetinilir. Kuru sıcak ve kuru soğuk zamanlarda kan almamak gerekir. Sıcak yapılı kimselerden günün ilk saatlerinde kan alınmalı ve o [kanı alınan kişi] yorgun ve yemekle dolu (tok) olmamalıdır. Nemli/ıslak yapıya sahip olanlarda ise gün yükseldiğinde kan alınır. Eğer kanın ince olduğu görülürse ondan biraz çıkarılır, eğer yoğun olduğu görülürse ta ki durulana kadar ondan çok [kan] çıkarılır.^{19,p:335}

Kan alınacak damarlar ile bu damarların hangi durumlarda kullanılması gerektiği konusunu dördüncü nev'in on ikinci makalesinin ikinci bölümünde ele alan eṭ-Ṭaberī'nin kan alınacak bazı damarların ismini verirken, bazılarını ise sadece tarif ettiği ve ismini vermediği görülmektedir. Bu bölümün sonunda damarın kesilmesi ve kanamanın durmaması halinde yapılacaklar açıklandıktan sonra bölüm sonlandırılmıştır:

İkinci Bölüm: Damarların Yerleri ve Damardan Kan Almanın Yararları Üzerine

Dirseğin iç yüzünde bulunan üç damarın [ırk/urūk] birisine ekhal denir. O dirseğin iç yüzünde yer alan bir damardır ve çevresindeki damarlardan derindedir. Onun yukarısında önkolun dış yüzeyini takip eden kıfāl bulunur ve o omuzdan gelir. Dirseğin iç yüzünde onun altında bāsīlīk bulunur, açıklaması şahtır ve o koltuk altı aracılığıyla gelir. Ekhalden kan almak vücudun bütün hastalıklarında faydalıdır. Kıfālden kan almak baş, boyun ve sırt ağrılarında faydalıdır. Bāsīlīkten kan almak kan coşmasında/köpürmesinde faydalıdır. Çünkü o [ondan kan almak] hem karaciğerden hem de kalpten gelen kanı çıkarır. Avuç içinin dış yüzeyinde iki damar vardır. Bunlardan birisi sağ elin orta ve işaret parmağı arasında bulunur. Bundan kan almak karaciğer şişliğinde ve zar şişliği olan diyafragma şişliğinde faydalıdır. Diğer damar ise sol elin yüzük parmağı ile serçe parmağı arasında bulunur. Bundan kan almak dalak şişliğinde faydalıdır. Gözlerin arasında bir damar bulunur. Bu damardan kan almak gözlerin ağırlaşmasında faydalıdır. Kulağın arkasında bir damar bulunur. Bundan kan almak kulak ülserlerinde/yaralarında faydalıdır. Burnun uç kısmında bir damar bulunur. Bu damardan kan almak göz kaşıntısında ve mayasılında (basurlarında) faydalıdır. Eğer kan alan kişi hata yaparsa kızarıklığı azar. Şakaklarda dört damar bulunur. Bunlardan kan almak dişlerin ve dişetin gevşekliğinde faydalıdır. Dilaltında dıfda´ adında bir damarın bulunduğu söylenir. Bu damardan kan almak dilin ağırlaşmasında faydalıdır. Şāfinden kan almak aybaşı tutukluğunda, kesilmesinde ve baldır ülserlerinde/yaralarında faydalıdır. Kan alma [işlemi] hastalık yerleşmeden önce yapılmalıdır. Kan hastalıklı uzuvdan onu karşılayan [sağlıklı] uzva ve yukarıdan aşağıya doğru taşınır. [Hastalıklı uzuvlardan] ana uzuvlara doğru taşınmaz. Eğer hastalık yerleşirse, hastalığın uzuvdan taşınmasına çalışılmaz. Ancak hastalığın bulunduğu

uzuvdaki damardan kan alınır. Çünkü onda [hastalıklı uzuvda] çürüme pekişirse onu bulunduğu bölgeden başka bir yere taşımak mümkün olmaz.^{19,p:336} Eğer kan alan kişi hata yapar, veride [artere/damara] isabet ettirir ve kanı da durduramazsa, damar ikiye kesilmelidir ki kurusun. Sonra o dağlama demiri ile dağlanır. Bu [işlem], kalp damarlarından birine isabet etmesi durumunda uygulanır. Şayet karaciğer damarlarından birinde meydana geldiyse, kan aldığı bölgenin yukarisından ya da altından belirgin olacak bir şekilde bu damardan kan alınır, tampon ve sargılarla bağlanır ve burun kanaması kısmında zikrettiğimiz gibi üzerine keskin tutucu ilaçlar koyulur.^{19,p:337}

Eṭ-Ṭaberī dördüncü nev'in on ikinci makalesinin üçüncü bölümünde ise damardan kan almak yerine, buna eşdeğer olabilecek hacamat uygulamaları hakkında bilgi vermektedir:

Üçüncü Bölüm: Hacamat Üzerine

Ense hacamatı ekḫalden kan alma yerine uygulanır. Boynun her iki tarafının hacamatı bāsīlīkten [kan alma] yerine uygulanır. Çünkü bunlar [bu bölgelerden yapılan hacamatlar] göğüsteki ve sırttaki kanı çekerler. Kāhil [boynun arkaya kavuştuğu yer] hacamatı ekḫalden [kan alma] yerine uygulanır. Diyafram yukarisından hacamat şāfinden kan alma yerine uygulanır. Yan taraf hacamatı kırılmış kaburgada faydalıdır, çünkü o kaburgayı çeker ve çıkarır. Çizmeksizin, ateş ile yapılan göbek hacamatı göbekte mahsur kalan/tutulan yoğun gazda faydalıdır. Makat hacamatı ise onun basurlarında faydalıdır.^{19,p:337}

Kan alma üzerine yazılmış olan son bölüm ise *Firdevsu'l-Ḥikme*'nin yedinci nev'inin Hint Tıbbının ele alındığı dördüncü makalesinin otuz birinci bölümü olarak yer almaktadır. Oldukça kısa olan bu bölümde eṭ-Ṭaberī'nin kan alınmasının uygun olmadığı durumlar ile kanamanın durdurulması için yapılacaklar hakkında bilgi verdiği görülmektedir:

Otuz Birinci Bölüm: Kanın Çıkarılması ve Durdurulması Üzerine

Gebelerden, basuru ve şişliği olanlardan kanın çıkarılmaması gerektiği söylenir. Kanı durdurmaya gelince, denizköpüğü çalınır, [kanın] oturduğu ve toplandığı yeri soğutmak için üzerine bir sargı sarılır ve üzerine soğutucu kurutucu merhemler sürülür. Eğer bu yeterli gelmez ise ateşle dağlanır ya da başka bir yerindeki damardan kan alınır, böylece kan kendisine geri döner; ya da geyik kanı veya manda kanı veya domuz kanı veya keçi kanı ile sulanır ve bunların etinden yenilir. Bu açıklamalar, Allah nasip ederse kanama türlerinde faydalı olur.^{19,p:586}

Tartışma

Firdevsu'l-Ḥikme'de eṭ-Ṭaberī'nin "Damardan kan alma" başlıklı ilk bölümde damarları karaciğer damarları ve kalp damarları olarak sınıflandırdığı ve kan alınacak damarların da karaciğer damarları olduğunu bildirdiği, "Damarların Yerleri ve Damardan Kan Almanın Yararları Üzerine" başlığını taşıyan ikinci bölümde de kalpten gelen damarları *verīd*, karaciğerden gelen damarları *'urūḳ* olarak adlandırdığı anlaşılmaktadır. Bu adlandırma biçiminin, Ebū Bekr Muḥammad b. Zekerıyyā er-Rāzī,²⁰ 'Alī b. el-'Abbās el-Mecūsī (MS 930-993),²¹ Ebū'l-Kāsım Ḥalef b. 'Abbās ez-Zehrāvī (MS 936-1013)²² ve Ebū 'Alī el-Ḥuseyn b. 'Abdullah b. 'Alī İbn Sīnā (MS 980-1037)²³ gibi İslam coğrafyasının önemli yazarlarının eserlerinde görülen adlandırma biçimlerinden biraz farklı olduğu görülmektedir. İslam coğrafyasının bu önemli hekimleri atardamarları "şiryān/şerāyin, hareketli damar" ve toplardamarları "ırḳ/urūḳ, verīd ve hareketsiz damar" olarak adlandırmışlardır (**Tablo-1**). Bu bağlamda bir değerlendirme yapıldığında bu farklılığın sebebi olarak ya eṭ-Ṭaberī'nin döneminde arterlerin "verīd" olarak adlandırılmış olabileceği ya sözcüğün "ven" anlamı dışında

“damar” anlamında kullanılmış olabileceği ya da metin matbu olarak hazırlanırken arada eksik bir cümlenin bırakılmış olabileceği düşünülmektedir.

Tablo 1. ‘Alī b. Rabben eṭ-Ṭaberī’nin *Firdevsu’l-Ḥikme fī’ṭ-Ṭıbb* adlı eseri ile diğer İslam hekimlerinin eserlerinde damarların adlandırılma biçimleri.¹⁹⁻²³

Eṭ-Ṭaberī (<i>Firdevsu’l-Ḥikme fī’ṭ-Ṭıbb</i>)	Er-Rāzī (<i>Kitābu’ṭ-Ṭıbbi’l-Manşūrī</i>)	Ez-Zehrāvī (<i>Kitābu’ṭ-Taşrīf li-men ‘aceze ‘ani’t-Te’lif</i>)	‘Alī ‘Abbās (<i>Kāmilu’ş-Şinā’ati’ṭ-Ṭıbbiyye</i>)	İbn Sīnā (<i>Kan Alınacak Damarlar Risalesi</i>)	Latince İsimleri
‘Urūku’l-ḳalb ‘Urūku’l-kebid	Şiryān ‘Urūḳ	Şiryān ‘Urūḳ	‘Uruk ḳavārib ‘Urūḳ ḳayri’l-ḳavārib	Şiryān Verīd	Arter Ven

Eṭ-Ṭaberī’nin *Firdevsu’l-Ḥikme*’deki damarları sınıflama biçimi ile “kalp damarlarına gelince içerisinde hava ve kan vardır” açıklamasının kanın hareketinin Galenik açıklama ile örtüştüğünü söylemek mümkün görünmektedir. Galenus’un teorisine göre kan karaciğerde oluşmakta, burada doğal ruhu (natural spirit) aldıktan sonra, karaciğerden çıkan damarlar aracılığı ile organları beslemek üzere vücuda dağılmaktadır (bir başka deyişle vena cava superior, vena cava inferior, vena porta ve dalları ile). Öte yandan sağ ventrikülden görünmez delikler aracılığı ile sol ventriküle geçen kan burada hayati ruhu (vital spirit) aldıktan sonra kalpten çıkan damarlarla bütün vücuda dağılarak adı geçen ruhu organlara iletmektedir (bir başka deyişle aorta ve dalları). Beyne giden hayati ruh burada hayvani ruha (animal spirit) dönüşmekte ve bu da sinirler aracılığı ile vücuda dağıtılmaktadır. Galenus’un sisteminde kan hareket eder, fakat dolaşım fikri yoktur. Kan karaciğerde yapılıp, vücuda beslemek için organlara gönderilir ve buralarda tüketilir, yine kalpte ruh kazandıktan sonra vücuda dağıtılır ve yine tüketilir. Bu böyle devam eder.¹

Eṭ-Ṭaberī’nin kan alınacak damarlar olarak nitelediği ve Galenik açıklamada vücuda besleyen kanı götüren damarlar olarak tanımlanan karaciğer damarları, aslında, William Harvey’in 1628 yılında kan dolaşımını tanımlamasıyla²⁴ uyumlu olarak, vücuttan kanı kalbe getiren ve halen toplardamar olarak adlandırılan damarlar olup, eṭ-Ṭaberī’nin *Firdevsu’l-Ḥikme*’de bunlardan bazılarının isimlerini verirken, bazılarını da tarif ettiği görülmektedir. Kan alınan damarlara verdiği isimler kendisinden sonra gelen ve bu konuda eserlerinde bilgi veren ya da bu konu hakkında müstakil eserler yazan er-Rāzī,²⁰ ‘Alī b. el-‘Abbās,²¹ ez-Zehrāvī²² ve İbn Sīnā²³ gibi müelliflerin eserleriyle uyumlu olmakla birlikte, sayıca onlardan daha az damardan bahsettiği anlaşılmaktadır (**Tablo-2**).

Tablo 2. ‘Alī b. Rabben eṭ-Ṭaberī’nin *Firdevsu’l-Ḥikme fī’ṭ-Ṭıbb* adlı eseri ile diğer İslam hekimlerinin eserlerindeki kan alınacak damarlar ile karşılıkları ve Latince isimleri.¹⁹⁻²³

Eṭ-Ṭaberī (<i>Firdevsu’l-Ḥikme fī’ṭ-Ṭıbb</i>)	Er-Rāzī (<i>Kitābu’ṭ-Ṭıbbi’l-Manşūrī</i>)	Ez-Zehrāvī (<i>Kitābu’ṭ-Taşrīf li-men ‘aceze ‘ani’t-Te’lif</i>)	‘Alī ‘Abbās (<i>Kāmilu’ş-Şinā’ati’ṭ-Ṭıbbiyye</i>)	İbn Sīnā (Kan Alınacak Damarlar Risalesi)	Latince İsimleri
<i>Ekḫal</i>	<i>Ekḫal</i>	<i>Ekḫal</i>	<i>Ekḫalān</i>	<i>Ekḫalān</i>	Vv. Medianae
<i>Ḳıfāl</i>	<i>Ḳıfāl</i>	<i>Ḳıfāl</i>	<i>Ḳıfālān</i>	<i>Ḳıfālān</i>	Vv. Cephalicae
<i>Bāsīlīḳ</i>	<i>Bāsīlīḳ</i>	<i>Bāsīlīḳ</i>	<i>Bāsīlīḳān</i>	<i>Bāsīlīḳān</i>	Vv. Basilicae
-	-	-	<i>İbṭeyn</i>	<i>İbṭeyān</i>	Vv. Axillares
-	<i>Ḥablu’z-zirā’</i>	<i>Ḥablu’z-zirā’</i>	<i>Ḥablu’z-zirā’</i>	<i>Ḥablu’z-zirā’</i>	Vv. Medianae cephalicae veya Vv. Cephalicae antebrachiale
Avuç içinin dış yüzeyinde, sağ elin orta ve işaret parmağı arasında bulunan damar	-	-	-	-	Vv. Metacarpeae palmares
Avuç içinin dış	<i>Useylem</i>	<i>Useylem</i>	<i>Useylemān</i>	<i>Useylemān</i>	Vv. Salvatellae

yüzeyinde, sol elin yüzük parmağı ile serçe parmağı arasında bulunan damar					ya da Vv. Interdigitales
-	-	-	-	Şiryānā zahru'l-keff	Aa. Dorsales manus
-	'Irķ ellezī fi'l-rā's	-	'Irķā el-yāfūḥ	Hämme dāmārī	Vv. Parietales
-	-	-	'Irķ mūaḥḥaru'l-rā's	-	V. Occipitales
-	'Irķu'l-cebhe	'Irķu'l muntaşib fi vasatu'l-cebhe	'Irķu'l-cebhe	'Irķu'l-cebhe	V. Frontales
Gözlerin arasında bulunan damar	'Irķu'l-mākayn	'Irķān el-lezān fi mākal-'ayn	'Irķā el-mākayn	'Irķā el-māk	Vv. Angulares
Kulağın arkasındaki damar	-	'Irķān el-nābızān el-lezān ḥalfi'l-ūzneyn	'Irķān ellezān ḥalfi'l-ūzneyn	'Uruk ḥalfi'l-uzun	Vv. Auriculares posteriores
Burnun uç kısmındaki damar	'Irķ fi ṭarafī'l-enfi	'Irķ ellezī fi ṭarafī'l-enfi	'Irķ ellezī fi'l-ernebe	'Irķu'l-ernebe	V. Nasalis
Şakallardaki dört damar	'Irķā es-şudḡeyn	-	'Irķā es-şudḡeyn	'Irķā es-şudḡ	Vv. Temporales superficiales
	Şiryān es-şudḡ	Şiryānān el-lezān fi'l-şudḡeyn	-	Şiryānā es-şudḡ	Aa. Temporales
-	-	'Irķān el-lezān fi'l-şefetu'l-suffi	-	'Irķu'l-'unfiķa	V. Labialis inferior
-	Cehārūk	'Irķān el-lezān fi'l-şefetu'l-'ulyā	-	Cehārek	Vv. Labiales
Dilaltında ed-ḍifda' adında bir damar	'Irķ taḥte'l-lisān	'Irķān el-lezān taḥte'l-lisān	'Irķ ellezī taḥte'l-lisān	Ḍifda'	V. Sublinguales
-	'Irķu'l-vidēcān	Videcān	'Irķā el-vedeceyn	'Irķā el-vidāceyn	Vv. Jugulares
-	-	-	-	'Irķā el-baṭn	Vv. Superficiales abdominis
Es-şāfin	Şāfin	Şāfin	'Irķā es-şāfin	Şāfinan	Vv. Safenae magnae
-	'Irķu'l-nesā	'Irķu'l-nesā	'Irķā en-nesā	'Irķā en-nesā	Vv. Superficiales femoris posteriores
-	'Irķ ellezī fi'l-ma'baḍu'l-rakabe	'Irķā taḥta ma'baḍu'l-rakabe	'Irķān fi ma'baḍu'l-rakabeteyn	'Irķā ma'baḍu'l-rakabe	Vv. Poplitea
-	-	-	'Irķā muştā'l-ḳademeyn	'Irķā ḥalfi'l-'urķub	Vv. Safenae parvae

Damardan kan alınması sırasında ortaya çıkacak komplikasyonlarda uygulanacak tedaviyi karaciğerden ve kalpten gelen damarlara yönelik olarak ikiye ayıran eṭ-Ṭaberī, yapılan bir hata sonucu kalp damarlarından birine yönelik isabet olması ve kanın durdurulamaması durumunda damarı ikiye kesmeyi ve sonra da dağlama demiri ile dağlamayı; eğer bu karaciğer damarlarından birinde meydana gelirse, kan alınan damarın yukarisından veya altından kan alınmasını, tampon ve sargılarla sarılmasını ve burun kanamasında uygulandığı gibi keskin tutucu ilaçların uygulanmasını önermektedir. Damardan kan alınması sırasında ortaya çıkacak komplikasyonlar konusunda verdiği bilgilerin kendisinden sonra gelen hekimlerin eserlerinde görülen bilgilerle uyumlu olduğunu söylemek mümkündür. Örneğin, atardamarın kesilmesi durumunda kanamanın durdurulması için 'Alī b. el-'Abbās'ın²¹ damarın her iki ucundan bağlandıktan sonra kesilmesi önerisi kanamanın kontrolü açısından en uygun önerilerden biri gibi görünürken, eṭ-Ṭaberī'nin, dağlama önerisi ise kanama kontrolü açısından diğer bir etkin yöntem olarak karşımıza çıkmaktadır. Er-Rāzī,²⁰ ez-

Zehrāvī²² ve İbn Sīnā'nın²³ eserlerinde görülen damarın kesildikten sonra sıkı tampon uygulanması önerisinin ise kanama kontrolü açısından ligasyon ve koterizasyona göre etkinliği daha sorgulanabilir bir yöntem olduğu fark edilmektedir. Bununla birlikte İslam dünyasının önemli hekimlerinin eserlerinde bu konuda (kan alınacak damarın çevresinde ya da altında bulunan arter ve sinirlere dikkat etme, kan alımı esnasında ya da öncesinde oluşabilecek bir baygınlık veya kusma durumunda alınacak tedbirler ve kullanılacak ilaçlar gibi) daha ayrıntılı bilgiler verdiği görülmektedir.²⁰⁻²³

Firdevsu'l-Hikme'de kan alma konusunda karşılaşılan ilginç bulgulardan birisi eserin yedinci nevinin Hint tıbbıyla ilgili dördüncü makalesinde kan alma ile ilgili kısa bir bahsin ele alınmış olmasıdır. Meyerhof¹³ *Firdevsu'l-Hikme* üzerine yaptığı değerli çalışmasında bu bölümü *Charaka Samhita* ve *Nidāna*'dan alıntılanmış olan bölümler arasında saymaktadır. Öte yandan Hint tıbbının önemli eserlerinden biri olan *Susruta Samhita* üzerinde yapılan inceleme sırasında da adı geçen eserde kan alma hakkında çok ayrıntılı bilgilerin verildiği görülmüştür.²⁵ Eserde konuyla ilgili olarak kan alma sanatının ölü bir hayvanın toplardamarı üzerinde ya da nilüfer çiçeğinin sapının yardımı ile öğretilebileceği* bilgisinden başka, eṭ-Ṭaberī'nin *Firdevsu'l-Hikme*'de verdiği bilgilerle uyumlu olarak, bütün vücudunda ödemli bir şişliği olan kişinin kan almak için uygun olmadığı, ayrıca aşırı ekşi gıda kullanımına bağlı olarak zayıf düşen kişide ortaya çıkan şişlikte ya da sarılıktan mustarip olan kişide ya da hemoroid ya da karında su toplanması nedeniyle yatağa düşmüş kişide, gebede ve akciğer veremi olan kişide kan alma işleminin uygulanmaması,[†] aşırı sıcak ya da soğuk mevsimde kan alma işleminin yapılmaması, yine çok hararetli ya da uygunsuz bir şekilde terletilmiş kişilerden kan alınmaması gerektiği[‡] ile kanamanın durdurulması konusunda yapılacaklar[§] verilen bilgiler arasındadır.²⁵ Bu açıklamalar göz önüne alındığında eṭ-Ṭaberī'nin kan alınması hakkında Hint tıbbından verdiği bilgilerin *Susruta-Samhita*'da konuyla ilgili olarak verilen bilgilerle karşılaştırıldığında bunlarla uyumlu olduğu, ama özet bile sayılamayacak denli kısa olduğu görülmektedir.

Sonuç olarak eṭ-Ṭaberī'nin *Firdevsu'l-Hikme* adlı eserinde humoral patoloji teorisinin tedavi yöntemlerinden birisi olan kan alma konusunda verdiği bilgiler İslam coğrafyasında tıp konusunda telif edilen ilk eserlerden birinde yer alması nedeniyle değerlidir ve bu dönemde yazılan *kunnāş* olarak adlandırılan türün yazımına uygun olarak kısa bir şekilde ele alınmıştır. İslam coğrafyasında bilimin ve tıbbın altın çağı olarak adlandırılan dönemde er-Rāzī, 'Alī 'Abbās, ez-Zehrāvī ve İbn Sīnā gibi müellifler tarafından yazılan eserlerde de bu konu ayrıntılı bir şekilde ele alınmış olsa da prensiplerin temel olarak aynı olduğu, aralarında önemli farklılıklar bulunmadığı fark edilmektedir.

* "The art of venesection (Vedhya) should be taught on the vein of a dead animal, or with the help of a lotus stem."^{25,p:71-2}

† "A person afflicted with an oedematous swelling extending all over the body should be deemed unfit for bleeding. An intumescence occurring in a weak and enfeebled patient owing to an excessive use of acid food or in a person suffering from jaundice or laid up with haemorrhoids or abdominal dropsy, as well as in an enceinte, or in a person suffering from Pulmonary consumption (Shosha), should not be bled."^{25,p:113}

‡ "Therefore blood-letting should be performed on a patient not in an extremely hot or cold season, neither on one who is too much heated or improperly diaphorised (before the act). The patient should be given gruel (Yavagu) before the operation. A spontaneous cessation of red flow would indicate that there has been a free discharge of blood."^{25,p:115}

§ "The four measures indicated for the stoppage of bleeding are known; as the Sandhanam (process by contracting the affected part), the Skandanam (thickening or congealing the local blood), the Pachanam (process of setting up suppuration in the wound) and the Dahanam (process of cauterisation). Drugs of astringent tastes are possessed of the property of bringing about an adhesion (contraction) of the wound. Cooling measures such as, applications of ice etc, tend to thicken the local blood; alkalis and alkaline preparations produce suppuration in such a woimci or ulcer, whereas cauterisation has the property of contracting a vein."^{25,pp:117-8}

Kaynaklar

1. Pormann PE, Savage-Smith E. Medieval Islamic Medicine. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2007.
2. Parapia LA. History of bloodletting by phlebotomy. Br J Haematol 2008;143(4):490-5.
3. Castiglioni A. A History of Medicine. Translated from the Italian and Edited by Krumbhaar EB. Second Edition, Revised and Enlarged. New York: Alfred A. Knopf; 1947. pp:88,266.
4. Arda B. Batı Ortaçağı'nda Hastalık Kavramı. Ankara: Güneş Kitabevi; 1997.p:56.
5. Şerefeddin Sabuncuoğlu. Cerrāhiyyetü'l-Haniyye I. [Hazırlayan: Uzel İ]. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları; 1992.p:4-6.
6. Holman DV. Venesection, before Harvey and after. Bull NY Acad Med 1955;31(9):661-70.
7. Hippocrates. The Aphorisms of Hippocrates from the Latin Version of Verhoofd, With A Literal Translations On the Opposite Page and Explanatory Notes. The Work Intended as A Book of Reference to the Medical Student by Marks E. New York: Collins & Co.; 1817.
8. Sezgin F. Geschichte Des Arabischen Schrifttums, Band III, Medizin-Pharmazie-Zoologie-Tierheilkunde Bis ca. 430 H. Leiden: E. J. Brill; 1970. pp:44,115-6.
9. Sarton G. Introduction to the History of Science. Volume I. From Homer to Omar Hayyam. Reprint. Baltimore: Published for the Carnegie Institution of Washington by The Williams & Wilkins Company; 1962.p:307.
10. Meyerhof M. Science and medicine. Arnold T, Guillaume A, editors. The Legacy of Islam. Oxford: Clarendon Press; 1931.pp:311-54.
11. Paulus Aegineta. The Seven Books of Paulus Aegineta, Translated from the Greek With A Commentary Embracing A Complete View of the Knowledge Possessed by the Greeks, Romans, and Arabians On All Subjects Connected With Medicine and Surgery by Adams F, In Three Volumes, Vol. I. London: Printed for the Sydenham Society; 1844. pp:316-28.
12. Ullmann M. Islamic Medicine. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1978.
13. Meyerhof M. 'Alī at-Tabarī's "Paradise of Wisdom" one of the oldest Arabic compendiums of medicine. Isis 1931;16(1):6-54.
14. Aydın S. İslam dünyasının ilk tıp ansiklopedisi Firdevsü'l-Hikme ve müellifi 'Alī b. Rabban Taberī: Hayatı ve eserleri. Çanakkale Araştırmaları Türk Yılı 2013; 11(15):17-33.
15. Taylan N. Ali b. Rabben et-Taberī. İçinde: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt 2. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı; 1989. pp:434-6.
16. Aydın F. Ali b. Rabben et-Taberī, hayatı ve eserleri. Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 1996;1:303-31.
17. Kaya M. Firdevsü'l-Hikme. İçinde: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt 13. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı; 1996. pp:131-2.
18. Aciduman A. 'Alī b. Sehl Rabben et-Taberī'nin *Firdevsu'l-Hikme* adlı eserinde Hint tıbbından "tıp öğrenciliği" ve "tedavinin değerlendirilmesi" üzerine. Lokman Hekim Dergisi 2017;7(1):41-50.
19. 'Alī b. Rabban at-Tabarī. Firdausu'l-Hikmat or Paradise of Wisdom. Edited by Şiddikī M.Z. Berlin: Kunstdruckerei Sonne; 1928.
20. Ebū Bekr Muḥammed b. Zekeriyā er-Rāzī. El-Manşūrī fī'ṭ-Ṭıbb. Şerḥ ve taḥkīk ve ta'līk: ed-Duktūr Hāzım el-Bekrī eş-Şiddikī. Et-Tab'atu'-Ulā. Menşūrāt Ma'hadi'l-menḥūṭāti'l-'Arabiyye. El-Kuveyt, 1408 H/1987 M. pp:324-31.
21. 'Alī ibn al-'Abbās al-Majūsī. Islamic Medicine-Kāmil al-Şinā'a al-Ṭıbbiyya, Part II. Edited by Sezgin F, Volume 42. Frankfurt am Main: Institute for the History of Arabic-Islamic Science at the Johann Wolfgang Goethe University; 1996. pp:456-62.
22. Albucasis. On Surgery and Instruments. A Definitive Edition of the Arabic Text with English Translation and Commentary (Çevirenler: Spink MS, ve Lewis GL). London: The Wellcome Institute of the History of Medicine; 1973. pp:624-55.
23. Ünver AS. İbni Sina'nın Kan alınacak Damarlar Risalesi. Tedavi Kliniği ve Laboratuvarı Dergisi 1937;7:36-50.
24. Bayat AH. Tıp Tarihi. I. Baskı. İzmir: Sade Matbaa; 2003.p:141.
25. An English Translation of the Sushruta Samhita Based on Original Sanskrit Text. Edited and Published by Kavitaaj Kunja Lal Bhishagratna With a Full and Comprehensive Introduction, Translation of Different Readings, Notes, Comparative Views, Index, Glossary & Plates (In Three Volumes), Vol. I-Sutrasthanam. Calcutta: J. N. Bose; 1907. pp:71-2,106-19.

Ek-1. Firdevsu'l-Hikme fı't-Tıbb'da kan alma üzerine yazılmış bölümler. 19,pp:335-337,586

المقالة الثانية عشر «من النوع الرابع» عشرين باباً

الباب الاول منها

في الفصد،

العروق التي تقصد كلها من الكبد، فاما عروق القلب فان فيها الريح و الدم فان قطع منها لم يحتبس الدم الا بعد جهد لان الريح يحفره و يخرجها، و لاجراج الدم ثلاثة حدود احدها ان يخرج ما قرب من الجلد بالحجامة و الثانية ان يخرج ما هو وراء ذلك بالعلق و الثالث ان يخرج من قعر البدن بالفصد، و اقوى الناس على الفصد من كان مكتهلاً قوياً لونه الى السمرة في حمرة بشرته او حمرة في بياض و من كان متسع العروق كثير شعر الجسد، فاما الصبيان و الهرماء و النساء و من كان مصفر الوجه نحيف البدن او كان مفرط السمن ازعر البدن دقيق العروق فانه يضعف عنه و يكتفي بالحجامة، و لا ينبغي ان يفصد في زمان بارد يابس و لا في زمان حار يابس و ينبغي ان يقتصد من كان محروراً في الساعة الاولى «من النهار» و هو غير متعب و لا ممتليء من الطعام، و من كان صاحب رطوبة افتصد عنه ارتفاع النهار فان رأى الدم رقيقاً اخرج منه القليل و ان رآه غليظاً اخرج منه الكثير حتى يصفو، 19,p:335

الباب الثاني

في موضع العروق و منافع فصد عرق،

ان العروق الثلاثة التي في باطن المرفق يقال لاحدها الاكل و هو العرق الذي في باطن المرفق و هو مغيض لما حوله من العروق و فوّه مما يلي ظاهر الساعد القيفال و هو يجيء من المنكب و الذي تحته في باطن المرفق الباسليق و تفسيره الملك و هي يجيء من قبل الابط، و ينفع فصد الاكل من علل البدن كله، و ينفع فصد القيفال من اوجاع الرأس و العنق و الظهر، و ينفع فصد الباسليق من هيجان الدم لانه يخرج الدم من القلب و الكبد جميعاً، و في ظاهر الكف عرقان احدهما بين «السبابه» و الوسطى في اليد اليمنى ينفع فصد من ورم الكبد و من ديفراغما و هو ورم الحجاب و العروق الاخر بين الخنصر و البنصر من اليد اليسرى ينفع فصد من ورم الطحال، و بين العينين عرق ينفع فصد ثقل العينين، و خلف الاذن عرق ينفع فصد من قروح الاذن و في طرف الانف عرق ينفع فصد من حكة العين و بواسيره لكنه اذا خطأ فيه الفاصد هيج الحمرة، و في الشدين اربعة عروق ينفع فصد من استرخاء اللثة و الاسنان، و يقال ان تحت اللسان عرقاً يسمى الضفدع ينفع فصد من ثقل اللسان، و فصد الصافن ينفع من احتباس الطمث و من السدد و قروح الفخذ، و ينبغي ان يكون الفصد قبل استحكام العلة و ان ينقل الدم من العضو السقيم الى العضو الذي يقابله و من فوق الى اسفل «و لا ينقل» (٢) الى الاعضاء الرئيسة فاذا استحكم الداء لم يعمل في نقل الداء عن العضو لكن يفصد العروق من العضو السقيم نفسه لانه اذا استحكم فيه الفساد لم يمكن نقله عن موضعه الى غيره، 19,p:336 و ان اخطأ الفاصد فاصاب الوريد و لم يحتبس الدم فينبغي ان يقطع العرق بنصفين حتى يبيس ثم يكويه كيا، و ذلك اذا اصاب عرقاً من عروق القلب، فان كان من عروق الكبد فصد ذلك العرق بعينه من فوق الموضع الذي كان فصدته او تحته و يربطه برباطات و رفاند و يضع عليه الادوية القابضة التي ذكرناها في باب الرعاف، 19,p:337

الباب الثالث

في الحجامة،

ان الحجامة في النقرة تقوم مقام فصد القيفال و الحجامة في الاخدعين تقوم مقام الباسليق لانهما يجذبان الدم من الصدر و الرية و الحجامة على الكاهل تقوم مقام الاكل و الحجامة فوق الحجب تقوم مقام فصد الصافن، و الحجامة على الجنب تنفع من ضلع ينكسر لانها تجذب الضلع و تخرجها، و الحجامة على السرة بالنار من غر شرط تنفع من الريح الغليضة التي تحتبس في السرة « و الحجامة على المقعدة تنفع من ناسورها» 19,p:337

الباب الحادي و الثلثون

في اخراج الدم و حبسه،

قالوا لا ينبغي اخراج الدم ممن به ورم و ناسور و لا من حبلى، و مما يحبس الدم ان يدق ذبد البحر و يعصب عليه بعصاوية يبرد مجلسه و لباسه و يطلى عليه اظلية يابسة باردة، و ان لم يكف كوى بالنار او فصد له عرقاً من مكان آخر فان الدم يرجع عنه او يسقى دم الطباء او دم الجواميس او دم الخنزير او دم التيس البري و يأكل من لحومها فان هذه الصفات تنفع من انواع نزف الدم ان شاء الله. 19,p:586